

Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség

A XIX. század második felét sokan irodalmunk olyan klasszikus periódusának tekintik, melyet a sok superlatívus, az iskolai oktatás, s egy-egy életmű (Madách, Arany) könyvtárhíri szakirodalma oly mértékben kimerített, hogy ez az olvasói érdeklődés lanyhulásához, az irodalomtörténeti ambíció megcsappanásához vezetett. Németh G. Béla már új tanulmánykötetét megelőzően is több ízben mutatott példát arra, miként lehet a sokat tanulmányozott korszak kiemelkedő műveit teljesen új megközelítésben vizsgálni úgy, hogy jelentékeny eredményei egyúttal hosszú időre megsabták a további kutatások irányát. Lehetővé tette ezt egyfelől az ide tartozó életművek, irodalom- és tudománytörténet rendkívüli gazdagsága. Olyan nemzeti, világnézeti, erkölcsi, történelmi dilemmák fogalmazódnak meg ekkor a magyar és a világirodalomban, melyek jórésze máig érzeteti hatását. (Egyetlen érdekes adalék ennek igazolására: ma is közkeletű polgári nézetet fogalmazott meg Arany László, amikor a szocializmust olyan államkapitalista rendszernek vélte, amely eszményi céljai ellenére lemarad a tőkés termelés mögött: *Létharc és nemzetiség* 25. l., majd *Fejezetek az irodalomkritika történetéből a kiegyezés után* 294. l.) Másfelől: Németh G. Béla azáltal, hogy a XIX. század fő irányzatának, a pozitívizmusnak a szempontjából nézi a kor főbb törekvéseit, olyan új gondolkodástörténeti kiindulópontot talál, mely szinte minden életművet új megvilágításba helyez.

Németh G. Bélában megvan az a tárgyszerűség és elfogulatlanság, ami egy olyan bonyolult korszak hiteles feltárásához elengedhetetlen, amelyben például „a levert, nemesség vezette, de polgári célkitűzésű forradalom után a haladó polgári nézetek többnyire az elnyomó hatalom fizetett sajtójában jelentek meg” (431). Kellő arányban érvényesített társadalmi, erkölcsi, nemzeti és esztétikai elkötelezettségét nem gyöngíti az a komolyság és igazságtisztelet, amely nem ismeri az egyéni rokonszenv vagy ellenszenv retusáló gesztusait, az értékelés „aktuális”, csoportérdekeken vagy történelmi elfogultságokon alapuló önkényességét. Tényeket, műveket fog vállatóra, előzetes feltevések soha nem homályosítják el látását. Megállapításainak hitelét nemcsak kivételes műérzéke és tudósi lelkiismeretessége garantálja, hanem a különböző szempontok változtatása is: a filozófiatörténet, a stílusvizsgálat, az alkotó egyéniségének boncolgatása, a széles körű történelmi kutatások stb. egymást támogatják és korrigálják. A filológiai vagy sajtótörténeti munkákban is minden adat és következtetés időbeli és térbeli távlatokat nyit, amit a kötet egészében az is reprezentál, hogy találunk reformkori és XX. századi, magyar és világirodalmi témájú írásokat is. Előadásmódja végig higgadt, objektív. Őrizkedik attól, hogy versenyre keljen a szépíróval, az értekező próza szépségét nem „a titkos értelmű utalásokban s a szárnyas szép szavakban” keresi. Stílusát mégsem érezzük sem száraznak, sem elvontnak. Viszont több ponton is, leginkább talán Babits *Balázsolásának* elemzésében a személyes átélés, a megoldáskereső gyötrődés olyan hőfokú jelenlétét konstatálhatja az olvasó, melynél megrendítőbbet, felkavaróbbat a belletrisztikai hatásokra törekvő értekezőknél sem találhatunk.

Bár Németh G. Béla tudósi karaktere az elmúlt két évtized során nem sokat változott, ebben a tekintetben mégis van némi módosulás. Megelőző könyveihez, tanulmányaihoz képest a *Létharc és nemzetiség* darabjaiban egy fokkal erősebb a személyesség, az aktualitás. Korábban is éreznünk kellett ezt, de most már szembeötlő, hogy nem csak irodalmunk múltjával számot vető eszmélkedő, hanem a mából visszanező, a mára hatni kívánó tudós ő. Azt a veszélyt, mely Madách korában az ember történeti lehetőségeit valló felfogást a pozitívizmus oldaláról fenyegette, ma is létezőnek véli (114). Az egyik Babits-tanulmány (*Választás és vérség*) korunk eleven kérdésére tapint, amikor arról beszél, hogy „miként lehet az ember egész lelkével hűséges nemzetéhez, s hűséges az emberiséghez” (213). A magánvilágunk értékeibe zárkózás jelenbeli veszedelmeire céloz a Canetti-regény kapcsán (235). És

persze az egész kötet (melynek egyes tanulmányai egy monográfia fejezeteiként összekapcsolódva tárgyalják a pozitívizmus jelenlétét a XIX. századi magyar irodalomban) gondolatiságát fűzik szoros szálak a mához, amennyiben „napjainkban is hatalmas hatást gyakorolnak a pozitívizmus eszméi az emberek magatartására... a tőkés társadalmakban ma lettek igazán általánossá... az irányzat bizonyos pragmatikus, prakticista, utilitárius eszméi. S tagadhatatlanul hatnak nálunk is, mégpedig többnyire gátlóan inkább, mint segítően” (557—558). A historikus tehát megtalálta azt a pontot, melyről szemlélve nemcsak a múlt magyarázza a jelent, hanem a jelen is a múltat.

Ez azonban nem jelenti azt, mintha Németh G. Béla túl nagy teret szentelne tanulmányaiban az ilyesfajta párhuzamoknak. Tartózkodóan, szerényen húzódnak meg ezek eszmetörténeti, irodalomtörténeti gondolatmenetekben, épp csak azért, nehogy a vigyázatlan olvasó elfelejtse ügyelni a többszörös viszonyítási és értelmezési lehetőségekre. Itt most azért esett erről több szó, mert a tüzetesebb bírálat a szakfolyóiratok dolga, a nem szakember olvasó, az úgynevezett nagyközönség viszont éppen e vonatkozási rendszer felismerésének révén igazodhat el a tanulmányokban. Amelyek közvetlen és elsődleges célja a XIX. századi magyar irodalom lényeges kérdéseinek megoldása. A két nagy világirodalmi kitekintésű tanulmány (*A romantika alkonyán — a pozitívizmus árnyékában, A kiábrándultság hanghordozása*) a századközép líráját és epikáját oly módon méltatja, hogy egész eddigi felfogásunk átértékelésére ösztönöz. Korábban a pozitívizmusnak egy szűkebb fogalma volt használatos, melynek hatását a naturalizmusra lehetett korlátozni. Az új fogalom a realista regény kialakulásához köti érvényesülését, igen használható hipotézis formájában. Hasonlóképpen új megállapításokhoz vezet Baudelaire és a pozitívizmus szembesítése, hisz az eddigiekben főleg a katolicizmussal, de Maistre-rel hozták összefüggésbe. (Az viszont továbbra is indokoltnak látszik, hogy elemzői oly nagy jelentőséget tulajdonítottak nála a parnasszisták ihletésének, nem véletlenül neveztek már régen is a Parnasse-t a pozitívizmus lírájának.)

Meglepő összefüggések (a pozitívizmus szerepe a fasizmus előkészítésében), definíciók (például a filológia fogalmának megtisztítása a reárahódott balhiedelmektől), egy-egy történelmi figura újszerű bemutatása (például Baché), téves beállítások cáfolata (például Arany lapjának alapvető irányát illetően), a „világirodalmiasítás” kívánatos mértékének megjelölése („a helyi funkció alapján is kell mérnünk meg a közös történetű európai költészethez való viszony alapján is”), merész, máig ható párhuzamok (Nietzschétől Marcuséig, a pozitívizmustól a mai kispolgárisáig), folyóirattörténet és verselemzés, kritikátörténet és képzőművészet, s még sokféle módszer, eljárás, téma jellemezheti a *Létharc és nemzetiség* sokszínűségét, tartalmi, metodikai gazdagságát. Reménytelen dolog lenne hát arra vállalkozni, hogy e rövid cikk keretén belül akár csak fel is soroljuk főbb problémaköreit, eredményeit. Hadd kapcsolódjunk ezúttal csupán a Madách-tanulmány néhány gondolatához.

Minden Madách-értelmezés kulcsproblémája a IX. szín magyarázata. Ennek tárgyalásánál fokozottan figyelembe kell vennünk azt a tényezőt, hogy az egész mű alapkonceptiója szerint Ádámnak itt is csalódnia kell. Igaz, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” eszméi nem hullanak szét ellentétes minőségekre, s a kudarc okai valóban „a hatalomvágyó természeti ember s a fanatizálható természeti tömeg lelki elferdülései”. Csakhogy a forradalom megvalósulása (az tudniillik, hogy túlságosan sok értéket pusztít el, hogy a tömeg lealacsonyodik, s a forradalom a vezetői hatalmi vetélkedésévé züllik) az ébredő Kepler szavai dacára mégiscsak teljes vereségnek minősül. Hisz éppen a hatalomvágy és a fanatizálhatóság, az ember eredendő romlékonysága a bukás oka itt is, mint másutt is. Ádám tehát nem eszmékben csalódik itt sem, mint ahogy a többi színben sem, s ha igen, akkor csak megvalósulásukban. Madách szerint az emberi természetben van „az a gyöngye”, ami a legszen-tebb célok, törekvések, a leghumánusabb, legdemokratikusabb rendszerek mélyén is megmarad, s meggátolja a mindenkori „szent eszmék” megvalósulását. Mint Erdélyinek írt leveléből is kitétni: nem az emberiség tévedéseit, hibás célkitűzéseit, hanem legnagyobb, leghaladóbb törekvéseit jelenítette meg, melyek a megvalósulás során,

a gyakorlatban devalválódnak a kivitelező, az ember gyengeségei folytán. Ez Madách pesszimizmusának legmélyebb, legkiirthatatlanabb oka: nem hisz az emberi természet megjavíthatóságában. Ez abból is kivehető, hogy az egymást követő színekben nem figyelhető meg semmiféle haladás, minőségi, tartalmi előrelépés, sőt inkább az ellenkezője, ha a XIV. szín felől nézzük. Ezért bizonytalan a történelmi színek emelkedése a IX. színig is. Sem Ádám, sem a tömeg, sem a társadalmi környezet szempontjából nem mondható magasabbrendűnek a VIII. szín az V.-nél. (Tézis és antitézis valóban egymásrakövetkezik a színek sorában, de magasabb rendű egység, szintézis sohasem jön létre, sőt inkább valami negatív szintézis: Egyiptom és Athén után a római szín mindent elvetése, nihilizmusa, Róma és Konstantinápoly után a teljes elfordulás a világtól.) A IX. szín kiemelt szerepe vitathatatlan, de nehéz volna eldönteni, hogy vajon azért szakad-e meg a triádszerű, ellentétekben való fejlődés, mert a polgári haladáshit nem bomlik alkatelemeire, vagy mert a jelenbe érkezve az egész mű jellege, így a színek kapcsolódási rendje is megbomlik.

A *Létharc és nemzetiséget* az előző tanulmánykötettől nem elsősorban az választja el, hogy a *Mű és személység* „eszmei gyűjtőpontjában az egzisztencializmusnak és előzményeinek problematikája” állt, míg itt a pozitívizmus került előtérbe. (Az egzisztencializmus és előzményei nem olyan meghatározó jellegűek ott, mint itt a pozitívizmus.) Állandónak mutatkozik először is a német irodalom jelenléte, önálló téma gyanánt és összevetési alapként. A *Mű és személység* Kölcsey, Vajda, Babits, József Attila verselemzéseit fejleszti tovább az *Őz, itt van újra...*, a *Balázsolás*, a *Rembrandt eladja holttestét* műfaj történeti kiindulása, de irodalomtörténeti távlatú interpretációja. A régebbi nyelvészeti témák az elemzési szempontok közé simulnak, a korábbi, monográfiaértékű nagyportrék (Arany János, Arany László, Péterfy, Beöthy) szintetikus, eszmetörténeti, sajtótörténeti összegezéseknak adják át helyüket, amelyek a már elkészült és ezután megírandó pályaképeket ágyazzák bele a magyar és európai kultúrtörténetbe. Nem változott Németh G. Béla alapvető álláspontja a korszak egészére vonatkozóan. A „türelmetlen és késlekedő félszázad”-ot továbbra is „20. századi történelmünk sorozatos katasztrófái” okozójának, a nagy mulasztások, nagy eljátszások korának látja, de az utolsó tanúsága szerint „egyetlen nemzet egyetlen nemzedékének sem szabad büntudatot, szégyenérzetet éreznie elődei tetteiért”. A *Létharc és nemzetiség* (a kötet élén álló, címadó értekezés) a XIX. század második felének konzervatív liberalizmusát, az „irodalmi” értelmiség felső rétegének 1867 utáni ideológiáját olyan tapintattal, ugyanakkor szigorú következetességgel értelmezi, hogy véglegesnek kell tartanunk ítéletét. Látjuk és értjük a legjobbak nemes, humanus álláspontját, vergődését, látjuk rettegésüket attól, nehogy nemzetük féltése mások érdekeit sértse, ahogy a magyarság széthullásán aggódva olyan kényszerű megoldásokhoz jutnak el, melyeket a történelem cáfolt meg hamarosan. Ha irodalomtörténeti munka olvastán szabad katartikus élményről beszélni, úgy ez a tanulmány (és a kötetnek nem csak ez az egy darabja) minden bizonnyal eljuttatja olvasóját a megrendülés és megtisztulás állapotain át a tanulságok megfogalmazásáig, a tisztázódásig. (*Magvető, 1976.*)

IMRE LÁSZLÓ

Jancsó Elemér: Kortársaim

Tanulmányok, cikkek, portrék, bírálatok (1928—1971) — jelöli meg a posztumusz kötet sajtó alá rendezője, Mózes Huba, Jancsó Elemér itt egybegyűjtött írásainak műfaji és időbeli határait. A romániai magyar irodalomtörténet-írás egyik vezéregyéniségének a régebbi korokkal — főként a felvilágosodással — foglalkozó tanul-